

Keresztúton a hazai felsőoktatás

Polónyi István

■ A hazai gazdaság kritikus helyzete és a kormányváltás után megfogalmazott új oktatás-politikai elképzelések nyomán a hazai felsőoktatás olyan útkereszteződéshez érkezett, amely eddigi fejlődési irányát jelentősen befolyásolni látszik.

Ebben az írásban a felsőoktatásnak azokat a demográfiai és gazdasági összefüggéseit vizsgáljuk, amelyek a továbbhaladást – és a továbbhaladást koordináló felsőoktatás-politikát – alapvetően befolyásolják. ■

A felsőoktatás meritési bázisa

A közismert népesedési folyamatok nyomán – amelyet a demográfia átmenetelmélete¹ alapján szoktak magyarázni – a fejlett országokban, s az ezen országokat magában foglaló régiókban a felsőoktatás szempontjából releváns, fiatal korosztályok létszáma csökken vagy stagnál, miközben a világ egészében (a fejlődő világ magas – bár csökkenő – termékenysége miatt) egy darabig még növekszik (*1. ábra*).

A fejlett országok felsőoktatásának tehát egyre inkább a szűkülő meritési bázissal kell szembenézni, legalábbis a felnövekvő nemzedékét illetően, pontosabban az országon belüli felnövekvő nemzedékét illetően. A felsőoktatás válasza a kihívásra elég jól látszik: részint a képzés kínálat kiszélesítése az idősebb nemzedékekre, részint a felsőoktatásba törekvők nemzetközi mobilitásának kihasználásával a határokon kívülről történő hallgatói rekrutáció.²

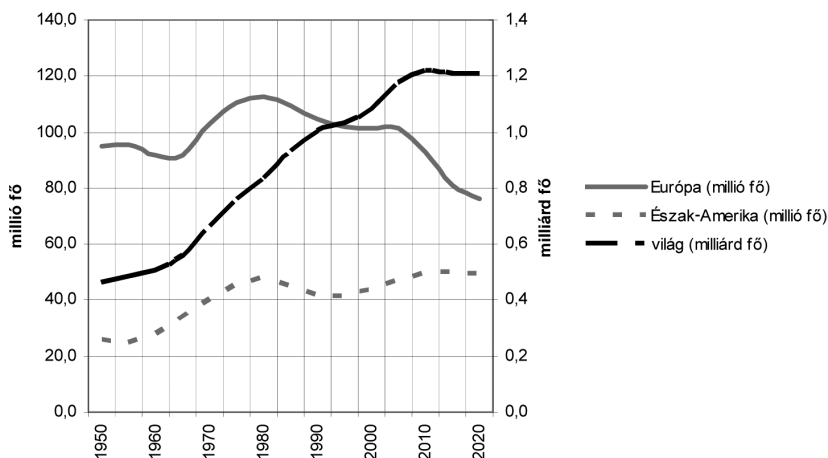
A felsőoktatás meritési bázisának csökkenése Magyarországon is tetten érhető, hiszen a 17 éves korú népesség, amely 1991-ben valamivel több mint 180 ezer fő volt, mára, 2011-re kevesebb mint 60%-ára, valamivel 110 ezer alá esett vissza – s miután az élveszületések száma 1998-ban 100 ezer alá csökkent, 2015-ig ez a csökkenés folytatódik, s 95 ezer körül fog stagnálni.

Tegyük azonban hozzá, hogy a korosztályi létszám nem közvetlenül hat a felsőoktatásba jelentkezők számára, azt befolyásolja a középiskolai képzés volumene és az érettségizettek aránya.

¹ Lásd erről például Polónyi–Timár (2006).

² Ez utóbbit gyakran kapcsolatba hozzák az újkori globalizációval, pedig ennek történelmi gyökerei messzire nyúlnak, hiszen a peregrináció az első egyetemek kialakulásától gyakorlat volt.

1. ábra. A 15–24 éves népesség alakulása Európában, Észak-Amerikában és a világon, 1950–2020

Forrás: United Nations Population Division (http://www.photius.com/rankings/world2050_rank.html)

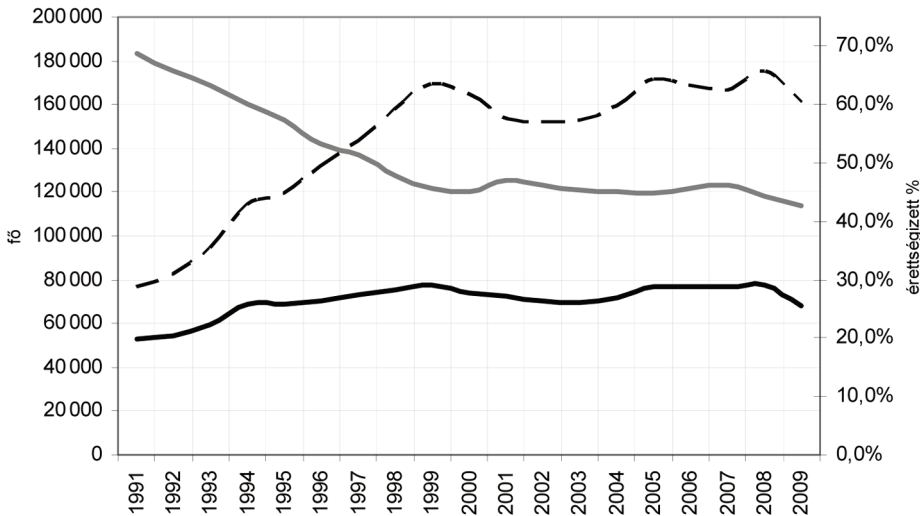
Talán kevésbé tudatosult a hazai közvéleményben, hogy Magyarországon nemcsak a felsőoktatás tömegesedése zajlott az elmúlt húsz év alatt, hanem – ami ehhez nélkülözhetetlen volt egy olyan országban, ahol a matúra feltétele a továbbtanulásnak – az érettségi tömegesedése is. Végül is nem a korosztályi létszám az, ami a felsőoktatás mérítési bázisát meghatározza, hanem az érettségizettek száma. Az elmúlt húsz évben, miközben csökkent a korosztályi létszám, az érettségizettek aránya növekedett, s így a mérítési bázis gyakorlatilag stagnált.

Miután ma, 2011-ben már megszülettek a 2028. év 17 évesei is, így egyértelmű, hogy a korosztály létszáma 2015–2028 között nagyjából 95 ezer fő körüli létszámon stagnálni fog, így a felsőoktatás mérítési bázisának alakulását vagy – más szempontból – a felsőoktatásba történő bejutás esélyét alapvetően az érettségi rendszere fogja meghatározni. Ha megmarad a mai 60–65% körüli érettségizett arány a 17 éves korosztályhoz viszonyítva, akkor ez csak mintegy 10–15%-os merítésibázis-csökkenést jelent. Ha az érettségit jelentősebben megszigorítják, akkor ez értelemszerűen jelentősebb merítésibázis-, illetve bejutási esélycsökkenést fog jelenteni.

Ugyanakkor nemzetközi összehasonlításban vizsgálva egyértelmű, hogy a felsőoktatás expanziója nem ért véget. A 20–29 éves korosztályból felsőoktatásba járók aránya 2008-ban a fejlettségi országokban, Finnországban (43%), Dániában (37%) és Izlandon (35%) volt a legmagasabb. A magyar 25% a középmezőnybe tartozik. A hozzánk hasonló fejlettségű országok egy részétől elmaradva (Lengyelország 30%, Észtország 26%), másokat valamivel megelőzve (Csehország 21%, Szlovákia 19%). Ha a fenti korosztályon belül a húszévesek felsőoktatási részvételét vizsgáljuk, ahol 2008-ban az élen Korea (72%), Görögország (56%), Belgium és az USA (49–49%) állt, akkor a magyar 38% ugyancsak a középmezőnyben van, szintén a lengyelek mögött (47%), a csehekkel egy szinten s némileg megelőzve a szlovákokat (36%).³ Ezek az összehasonlítások azt

³ Az eltérő oktatási rendszerek miatti összehasonlítási nehézséget jól mutatja, hogy a 20–29 éves korosztályban elől álló Izland és Dánia itt az utolsók között van, mivel ezekben az országokban a húszévesek jelentős része még középfokú oktatásba jár.

2. ábra. A 17 éves korosztály létszáma és az érettségizettek száma és aránya Magyarországon, 1991–2009

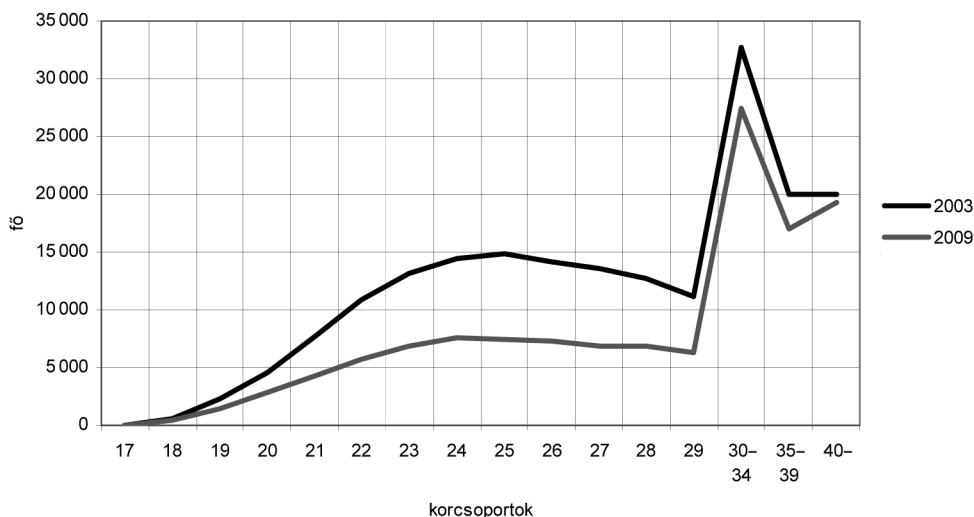
Forrás: saját számítás

mutatják, hogy egy a fejlett országok oktatáspolitikáját követni akaró hazai felsőoktatás-fejlődés a hazai felsőoktatás további kiszélesítését kellene célul kitűzze.

A hazai felsőoktatási merítési bázist az idősebb korosztályok felé történő nyitásban vannak tartalékok a hazai felsőoktatás részére. A 30–39 éves korosztályból Finnországban, Izlandon és Svédországban (továbbá Új-Zélandon és Ausztráliában) 10% felett van a részvétel, nálunk ennek fele, amivel a lengyelekkel és szlovákokkal nagyjából egy szinten, a középmezőnyben vagyunk. A negyvenéves és idősebb korosztályban Új-Zéland és Ausztrália áll az élen 5% körüli értékkel, de nem sokkal maradnak el tőlük a skandináv országok; itt mi meglehetősen hátul állunk (0,6%-os részvételi aránnyal). Ugyanakkor érdemes hozzátenni, hogy a részidős képzések arányát tekintve előkelő helyen állunk, 2003-ban másodikak voltunk (az A típusú, tehát a hagyományos, nem rövid idejű felsőoktatási programok esetében) az OECD-tagországok között a részidős hallgatók arányát illetően (47,2%-unkat egyedül a svédek előzték meg másfél százalékponttal), s 2008-ban is az ötödikek voltunk (közel 40%-kal). Tehát miközben az idősebbek felsőoktatási arányát tekintve csak a középmezőnyben, vagy az alatt vagyunk, a részidős képzés tekintetében az élen, ami látszólagos ellentmondás. Az ellentmondás oka az, hogy nálunk részidős képzésre igen sok fiatal jár, bár az elmúlt években némi elmozdulás bekövetkezett, az idősebb hallgatók aránya nőtt, azonban az összes részidejű hallgatólétszám csökkenése mellett.

Mint korábban már volt róla szó, fontos eleme a felsőoktatási kapacitás hasznosításának – a felsőoktatási üzlet kiterjedésének – a külföldi hallgatók fogadása, a hallgatói mobilitás. Ugyanakkor ez a hallgatói mobilitás tulajdonképpen többféle hallgatói mozgást foglal magában.

3. ábra. A részidős hallgatók kor szerinti megoszlása 2003-ban és 2009-ben

Forrás: saját számítás az Oktatásstatisztikai évkönyv 2003/2004 és 2009/2010 alapján

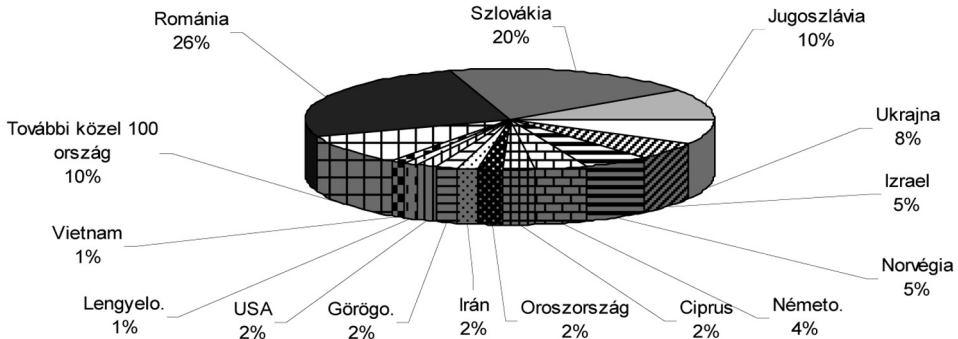
Egyik alkotóeleme a részképzésre irányuló külföldi tanulmányokat folytató hallgatók mozgása (pl. az EU-n belül az Erasmus-program keretében zajló hallgatócsere), másik része a teljes képzésben külföldön tanuló hallgatók. Ez utóbbiakat azután több szempontból is csoportosíthatjuk: elkülönítve az EU-n belüli hallgatói mozgásokat és a kommerciális célú felsőoktatási képzési piac résztvevőit. De megkülönböztethetjük a nemzetiségi alapú hallgatómozgást, mint például a határon túli magyarok Magyarországra való törekvését, amely sokban hasonló (de sok mindenben el is tér) a szlovák hallgatók Csehországba törekvésével vagy a német hallgatók Ausztriába és Svájcba történő mozgásával. És a fenti teljes képzésre törekvő hallgatók között nyilván igen jelentős a migrációs célú mozgás is.

A felsőoktatás esetében a legnagyobb fogadó országok, azaz ahol a legtöbb külföldi hallgató tanul: az Egyesült Államok közel 600 ezer hallgatóval, az Egyesült Királyság mintegy 350 ezer fővel, Franciaország, Ausztrália és Németország 200–250 ezer fővel. Ezekon kívül még egy ország van, ahol több mint 100 ezer külföldi hallgató tanul: Japán. Ebben a hat országban találjuk 2007-ben az összes külföldön tanuló hallgató kis háját kétharmadát (63,3%-át). Magyarország az itt tanuló kicsit több mint 15 ezer külföldi hallgatóval a 32. volt a rangsorban 2007-ben.

A felsőoktatási hallgatói mobilitásban a nyelvi, kulturális, földrajzi tényezők játszanak meghatározó szerepet. A külföldi hallgatók rekrutációjában meghatározó szerepet játszik általában a nyelvi azonosság, ami sok esetben valamilyen közös történelmet vagy kulturális közösséget is jelenthet. Hozzá kell tenni, hogy a volt nagy gyarmattartó országok felsőoktatási mobilitásában igen jelentős hányadot tesznek ki a volt gyarmataik tanulói, függetlenül attól, hogy a volt gyarmattartó nyelve hivatalos nyelv-e az adott országban. Egy másfajta történelmi, kulturális közösség látszik a Csehországba irányuló, szláv nyelvű országokból jövő mobilitásban, amelynek persze meghatározó része Szlovákiából jön. De például Németország esetében a német nyelvű

országokból jövő mobilitás nem igazán jelentős, aminek az az oka, hogy Ausztria és Svájc inkább a befogadója a mobil német hallgatóknak. Ugyanakkor szembetűnő, hogy a Németországban tanuló külföldi hallgatók majdnem fele a posztszocialista országokból jön (Polónyi 2010).

4. ábra. A Magyarországon tanuló külföldi hallgatók rekrutációja

Forrás: Global Education Digest 2009, UNESCO 2009

1. táblázat. A külföldi hallgatók szakirányok szerinti megoszlása Magyarországon, Svájcban és Ausztriában (%) – 2007

Szakirányok	Ausztria	Svájc	Magyarország
Mezőgazdasági	2,3	0,9	11,5
Oktatás	5,5	3,6	6,9
Műszaki (mérnöki)	11,5	16,7	12,0
Egészségügy	10,3	6,6	30,0
Bölcsész és művészeti	23,6	18,2	11,4
Természettudományi	10,8	16,6	6,7
Szolgáltatás	1,5	2,6	1,8
Társadalom- és üzleti tudomány	34,5	33,2	19,7
Nem azonosított	–	1,6	–
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: Education at a Glance 2008

A közép-európai országokat nézve látszik, hogy Ausztria és Svájc közel kétszer annyi külföldi hallgatót fogad, mint Csehország, s közel háromszor annyit, mint Magyarország. Magyarországra a legtöbb hallgató Romániából (26%), Szlovákiából (20%), Jugoszláviából (a mai Szerbiából) (10%) és Ukrajnából (8%) érkezik. Ebből a négy országból nyilvánvalóan alapvetően a határon túli magyarok jönnek hozzánk tanulni. Ezeken az országokon kívül még számottevő hallgató jön Norvégiából (5%), Izraelből (5%) és Németországból (4%) – ezekből az országokból alapvetően az orvosképzésre jönnek Magyarországra a hallgatók (Polónyi 2010).

Svájc, Ausztria és Magyarország külföldihallgató-rekrutációját összehasonlítva nyilvánvaló, hogy a szomszéd országokból érkező felsőoktatási hallgatók mindegyik országban az anyanyelvükön tanulnak ezekben a fogadó országokban. Ugyanakkor az is elég egyértelmű, hogy Magyarország esetében ez lényegesen kisebb merítési bázist jelent, mint Svájc vagy Ausztria esetében, tehát ennek bővíthetősége lényegesen korlátozottabb, mint Ausztriában vagy Svájcban (Polónyi 2010).

A magyar felsőoktatás külföldihallgató-rekrutációját tekintve egyértelmű, hogy két meghatározó forrás azonosítható: részint a határon túli magyarok – ez adja a hazai külföldi hallgatók kétharmadát –, részint az idegen nyelvű orvosképzés – ez pedig további egynegyedét.

A külföldihallgató-képzés üzlet. De lényegesen több is annál. Legalább három vonatkozásban.

Az egyik, ami például Obama elnök oktatás- és tudománypolitikai elképzelései⁴ kapcsán egyértelmű: a tehetséges külföldi diákok megtartása minden országnak érdeke. Ez növeli az ország humán tőkét, a felsőfokú végzettségűek kínálatát.

A másik tényezőre, ami szintén túllép a rövid távú hasznon, leginkább Tony Blair, volt brit miniszterelnök egyik nyilatkozata világít rá: „A nálunk tanulmányaikat folytató diákok kapcsolatokat építenek saját országuk és az Egyesült Királyság között, népszerűsítik a brit egyetemeket és kultúrát, elősegítve ezzel a nemzetközi kereskedelem hatékonyságát” (idézi Langerné 2009, 104).

És a harmadik tényező sem hagyható figyelmen kívül. Az országon kívül élő, az országhoz nyelvi, nemzeti, kulturális kötődéssel kapcsolódó közösségek fiatal tagjainak képzése, ami egyben a nemzeti kultúra átörökítése is számukra.

Persze tisztában kell lenni a másik oldallal is, hiszen az elbocsátó ország esetében súlyos problémákat okozhat a tehetséges fiatalok külföldi tanulmánya, mivel az az ottani oktatási rendszert szegényíti. És ha migrációval párosul, akkor a magasan kvalifikált értelmiség elvesztése még súlyosabb problémát jelent.

Végeredményben a hazai felsőoktatás merítési bázisát – az objektív demográfiai helyzet mellett – alapvetően befolyásolja a középfokú oktatással kapcsolatos oktatáspolitikai, s azon belül is elsősorban az érettségi továbbfejlesztése. Más oldalról alapvető tényezők a külföldi hallgatókkal kapcsolatos központi és intézményi politikák.

Diplomás foglalkoztatás a tömegoktatás korában

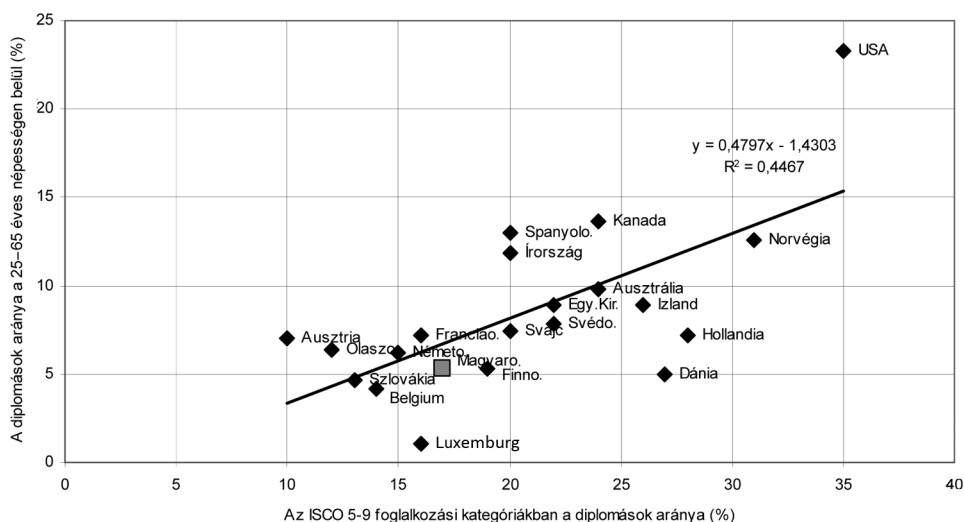
A felsőoktatás tömegesedése magától értetődően magával hozza a diplomák tömegesedését is. Ennek nyomán a 2000-es évek elejére néhány országban a diplomások aránya a 25–64 éves népességben belül elérte, sőt meghaladta a 40%-ot (Kanada, Izrael, Japán, USA, Új-Zéland s

⁴ A *Befektetés Amerika jövőjébe* című anyagban, amely Barack Obama oktatás- és tudománypolitikai elképzeléseit vázolja fel, számos más program mellett az is szerepel, hogy az elnök támogat egy új átfogó bevándorlási reformot, amely a legtehetségesebbeknek az Amerikába való vonzását és állandó ott-tartózkodását előmozdítja. Ennek egyik eleme egy olyan „gyorsított” vízumrendszer létrehozása, amelynek célja az amerikai egyetemekre érkező külföldi felsőoktatási hallgatók fogadásának megkönnyítése (lásd <http://www.barackobama.com/pdf/issues/FactSheetScience.pdf>).

valószínűleg⁵ Oroszország, Ukrajna és Fehéroroszország is idetartozik,⁶ Magyarország (2007-ben) a 25–64 éves népességen belüli közel 18%-os arányával a középmezőnyben helyezkedik el (94 országból az 51.), kicsivel olyan országok után, mint Ausztria és Szlovénia, s valamivel megelőzve többek között Horvátországot, Szlovákiát, Csehországot, Portugáliát és Olaszországot.

A diplomás kibocsátás nyomán a diplomások aránya a hazai munkaerőpiacon 2009-ben megközelítette, 2010-ben pedig el fogja érni a 25%-ot. (A diplomások munkaerő-piaci aránya mindig magasabb, mint a népességen belüli arányuk, ami abból adódik, hogy a diplomásoknak magasabb az aktivitása, mint az alacsonyabb végzettségűeknek.)

5. ábra. A diplomások népességen belüli aránya és a diplomás végzettséget nem igénylő munkakörben dolgozó diplomások arányának összefüggése, 2006

Forrás: saját számítás az Education at a Glance 2009 adatai alapján

Megjegyzés: ISCO: International Standard Code of Occupation = Foglalkozások Nemzetközi Osztályozási Rendszere. Az ISCO 5-9 a felsőfokú végzettséget nem, vagy kevésbé igénylő foglalkozási kategóriák

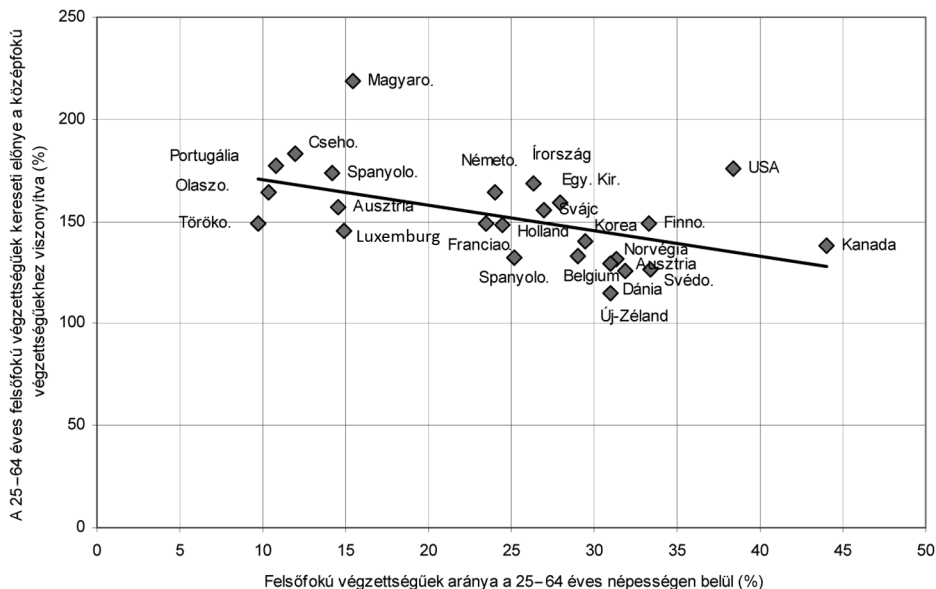
A fejlett országok adatai alapján egyértelműen látszik – ami józan ésszel is nyilvánvaló –, hogy minél magasabb egy országban a diplomások aránya a népességen belül, annál nagyobb azon diplomások aránya, akik végzettségük szintjét nem igénylő munkakörökben dolgoznak.

⁵ Oroszországra és a nem EU-tag volt szovjet köztársaságokra vonatkozóan igen ellentmondásos és hiányos adatok lehettek csak fel.

⁶ A felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányáról a többféle adatforrás (OECD, EU, UNESCO) többféle megközelítésben közöl adatokat. Az UNESCO a 25 éves és annál idősebb népességen belüli arányokat adja meg, az OECD és az EU pedig a 25–64 éves népességen belüli arányokat. Abban is különbség van az adatok között, hogy tartalmazzák-e a rövid idejű (B típusú) felsőfokú végzettséggel rendelkezőket vagy nem.

És az sem kíván különösebb indoklást, hogy a diplomások népsségen belüli aránya és kereseti előnyük között negatív korreláció van ($-0,5186$), magyarul minél több a diplomás, annál alacsonyabb a kereseti előnyük a középfokú végzettségűekhez képest. Mindez azzal együtt igaz, hogy jelenleg az OECD-tagországok között Magyarországon a legnagyobb a diplomások bérelőnye a középfokú végzettségűekhez viszonyítva.

6. ábra. A diplomások középfokú végzettségűekhez viszonyított kereseti előnye és népsségen belüli arányuk kapcsolata

Forrás: saját számítás az Education at a Glance 2009 adatai alapján

A diplomások hazai foglalkoztatási viszonyait tekintve érdemes megnézni, hogy hol is dolgozik az egyre több diplomás. Az 1990 és 2005 közötti népszámlálások és mikrocenzusok foglalkozási főcsoportokban foglalkoztatott diplomások létszámainak elemzéséből érzékeltetni lehet a felsőfokú végzettségűek túlkínálatából adódó növekvő inkongruenciát. 1990 és 2005 között közel negyedmillióval növekedett a foglalkoztatott diplomások száma. A fegyveres szervek foglalkozási főcsoportban csökkent egyedül a diplomások száma mintegy 15 ezer fővel (ennek ellenére a diplomások aránya majdnem 30%-kal növekedett, miután a főcsoportban foglalkoztatottak száma 72 ezer fővel csökkent a 15 év alatt). A 15 év alatt bekövetkezett diplomás létszámnövekedés háromnegyedét két foglalkozási főcsoport szívtá fel: a „Felsőfokú képzés önálló alkalmazását igénylő foglalkozásúak” és az „Egyéb, felső- vagy középfokú képzésűet igénylő foglalkozásúak” főcsoportja.

Két olyan terület is viszonylag nagyszámú diplomást szívtá fel, amelyek esetében a felsőfokú diploma igénye valószínűleg megkérdőjelezhető, vagy legalábbis alaposabb elemzést igényelne. Az „Irodai és ügyviteli (ügyfélforgalmi) jellegű foglalkozásúak” és a „Szolgáltatási jellegű foglalkozásúak” foglalkozási főcsoportban együttesen 1990 és 2005 között 40 ezer fővel növekedett a

diplomások száma. De a szakképzettséget nem igénylő (egyszerű) foglalkozások főcsoportban is közel ezer fővel nőtt a diplomások száma (s 2005-ben kicsit meghaladta az 1800 főt).

Van-e túlképzés, ha nincs?

A felsőoktatás tömegesedésének munkaerő-piaci hatását, a túlképzést már a hetvenes években felismerték (lásd pl. Freeman 1975, 1976).

Az oktatás tervezésével foglalkozó elmélet azt hangsúlyozza, hogy az oktatásnak a gazdaság, illetve a gazdasági infrastruktúra (munkahelyi struktúra)⁷ fejlődés által megkívántnál nagyobb fejlesztése, nagyobb ráfordításai nem eredményezik a gazdaság nagyobb fejlődését, tehát a pazarlásnak minősülnek⁸ (lásd Jánossy 1966 és Holló 1974). Ennek a megközelítésnek a következménye volt az, hogy az államszocialista országok nagy részében a felsőoktatási beiskolázást erősen korlátozták, a gazdaság tervezett keresletéhez igazították.

Mára azonban a felsőoktatás tömegesedése visszafordíthatatlan, és az állam oktatástervezési beavatkozásának általában csak a puha formái elfogadottak, csak nagyon kevés szak esetben szokásos a kemény numerus clausus (pl. orvosképzés).

A túlképzésnek mára igen jelentős irodalma van (lásd erről pl. Polónyi–Timár, illetve Galasi–Varga 2005). A közgazdasági (mainstream) megközelítések majd mindegyike azt igyekszik bizonyítani, hogy nincs hatékonyságromlás és mindenki számára racionális a jól látható túlképzés. Ugyanis a közgazdasági mainstream alapfelfogása a racionalitás, tehát a munkavállaló bizonyára racionálisan dönt, ha a túlképzés ellenére a felsőoktatásba törekszik, s a munkaadó is racionális, ha magasabb bért ad a diplomásnak, akkor is, ha középfokú végzettséget igénylő munkakörben foglalkoztatja. Persze a racionalitás jelentősen sántít a diplomások kicsit vagy gyakran nem is kicsit több mint felét foglalkoztató közszféra esetében, ahol a bérek végzettségfüggőek és a munkaadók sem költségérzékenyek (s így azután nem is annyira racionálisak, legalábbis közgazdasági értelemben).

Miközben sok tapasztalat s néhány vizsgálat⁹ is igazolja a túlképzés hazai jelenlétét, számos vizsgálat igyekszik annak ellenkezőjét¹⁰ bizonyítani. A szociológusok és az oktatási szféra képviselői is lényegében elutasítják a túlképzés fogalmát, hangsúlyozva, hogy az oktatás által létrehozott magasabb tudás, magasabb műveltség sokkal inkább pozitív dolog, mintsem hátrány. Hiszen az iskolázottabb emberek kulturáltabban, egészségesebben élnek, egy magasabb iskolázottsággal rendelkező társadalomban, közösségben nagyobb a társadalmi kohézió, kisebb a kriminali-

⁷ Jánossy Ferenc megközelítése szerint a gazdaság a szakmastruktúra, a foglalkozási struktúra és a munkahelyi struktúra egymással összefüggő működése, fejlődése (Jánossy 1966).

⁸ Holló Mária így fogalmaz: „Ha a munkaerő szakmai és képzettségi összetétele nem tart lépést az ország egészének fejlődésével, akkor ez a strukturális lemaradás fékező erővé válhat [...] De ha már a munkahelystruktúra és a szakmastruktúra összhangja helyreállt, akkor az oktatás és a szakképzés volumenének fokozásával sem lehet többé nagyokat előreugrani a fejlődésben. Fokozott oktatási ráfordítással a fejlődés üteme alig gyorsítható...” (Holló 1974).

⁹ Egy a 2000-es évek legelején folytatott OFA-kutatás mintegy 13–15%-os inkongruenciát talált. (Lásd Kóvári–Polónyi 2005, Polónyi 2005.)

¹⁰ Lásd http://www.felvi.hu/sajtoszoba/sajtokozlemenyek/dpr_szakmai_nap

tás. Nagyobb az innovativitás, s így a gazdasági haladás, s a magasabban iskolázottak jobban védettek a munkanélküliségtől. S olyan további érvekkel is találkozhatunk, hogy a tudásalapú társadalom magától értetődően igényli a magasabb iskolázottságot.

Persze az emberek kulturált együttélése, a társadalmi kohézió nem a sok felsőfokú képzetlen s még csak nem is a magas arányú érettségizettel függ össze, hanem az iskola alsóbb szintjeinek, az alapfokú (nálunk pl. a 10. osztályig tartó) oktatásnak a színvonalával. Mint ahogy az információs társadalom ismereteinek elsajátítása sem a magasabb iskolázottsággal kell, összefüggjön, hanem éppen az általános, alapfokú oktatás színvonalával. Ha ugyanis ezeket az ismereteket csak a felsőbb oktatás közvetíti, akkor az nyilvánvalóan a társadalom kettészakadásához vezet, hiszen a mégoly kiterjedt felsőoktatásban sem vesz majd részt a teljes népesség, s akik kimaradnak, azok lemaradnak. A megoldás tehát éppen az, hogy a mindenki számára kötelező oktatásnak kell az információs társadalom alapkészségeit, alapismereteit elsajátíttatni, mint ahogy itt kell például az idegen nyelvi kommunikációs ismereteket is megtanítani. De ugyanez a helyzet az egészséges életmóddal és a kultúra más alapvető elemeivel is.

Mindennek ellenére tömegesedés – és ezzel túlképzés – van, s a felsőoktatás aligha szűkíthető már le a gazdaság rövid távú felsőfokú szakemberigényére. A felsőoktatás tömegesedése, mint a nemzetközi adatokból látható, töretlenül továbbfolytatódik. A legfejlettebb országokban a felnövekvő nemzedék fele, s hamarosan kétharmada szerez diplomát.

A felsőoktatás tömegesedése

A tömegesedésnek több okát szokták adni. A közgazdasági magyarázatok nyilvánvalóan az egyéni és a társadalmi haszonra épülnek. Azaz az egyéneknek mindaddig racionális a felsőoktatási továbbtanulás, amíg annak eredményeként magasabb jövedelemhez jutnak, mint alacsonyabb iskolázottsággal, és ez az eredmény meghaladja a diploma eléréséhez szükséges ráfordításokat. Más oldalról az állammal azért éri meg a felsőoktatásba törekvő mind szélesebb tömegek oktatásának támogatása, mert attól olyan externális hozamokat remél, amelyek hozama meghaladja a ráfordításokat.

A közgazdasági magyarázatok mellett számos szociológiai és politológiai magyarázat is létezik (lásd erről pl. Kozma 1998). Ilyen, hogy a fölöslegessé váló, elsősorban ifjúsági munkaerő számára helyet kell(ett) biztosítani az oktatási rendszerben, továbbá, hogy a hatvanas, hetvenes évek fordulóján Európa-szerte kormányra került szociáldemokrácia politikai célkitűzései közt hirdette és valósította meg az általános és egyenlő iskolázást. Okként szokták említeni, hogy a jóléti állam eredménye, egyfajta túltermelési válság az igények, így a felsőoktatási szolgáltatás területén, s az iskolázás „túlfogyasztása” a középosztályosodás tipikus velejárója, ami kontinensünket a hatvanas évektől fokozódó mértékben jellemzi. Népszerű ok egyes kisebbségi csoportok, mindenekelőtt a nők bekerülése az oktatásba.¹¹ A gazdaságpolitikai irodalomban gyakran említett magyarázat a gazdasági igények (1945–50: a háború utáni fellendülés, 1960–80: a tudományos technikai forradalom, 1990–2000: a tudásgazdaság) szívó hatása.

¹¹ Hiszen a nők felsőoktatási hallgatók közötti aránya a negyvenes-ötvenes években alig néhány százalék, ugyanakkor az ezredfordulón meghaladja az 50%-ot.

A felsőoktatás tömegesedését Fuller és Rubinson (Fuller–Rubinson 1999a) két elmélettel magyarázza. Az egyik a társadalmi hovatartozás újratermelésének elmélete, mely szerint az oktatás elsődleges feladata a társadalmi osztályok újratermelése.

A kiszélesedő középrétegek természetes törekvése gyermekeik diplomához juttatása, s a rendszerváltást követően a posztoszocialista országokban ez robbanásszerűen jelent meg. A másíkok a státuszkonfliktus-elmélet, mely szerint az oktatás fő feladata, hogy muníciót adjon az álláskereséshez. Az egyes társadalmi csoportok versengenek abban a tekintetben, hogy magasabb iskolázottságot érjenek el, mint versenytársaik, s ez oktatási expanziós spirált eredményez.

A posztoszocialista országokban további okként lehet megemlíteni az államszocialista időszak alatti létszámvisszafogás utáni felszabaduló társadalmi igényt, amely nyomán a felsőoktatás iránti egyéni kereslet robbanásszerűen növekedett, s amelyet a politika ki akart szolgálni. A politika ez irányú elköteleződését a gazdasági felzárkózásra való törekvés is ösztönözte, amely a felsőoktatásnak fontos szerepet tulajdonított (Polónyi 2008). Túlmutat ennek a tanulmánynak a keretein annak elemzése, hogy ez a várakozás mennyire valósul meg – a kételkedéshez elegendő a 100 ezer lakosra jutó hallgatólétszám szerinti országsorrendre tekinteni, amelyben az első 25 között 11 posztoszocialista országot találunk.¹²

Végeredményben a felsőoktatás tömegesedésének alapvetően társadalmi, szociológiai okai vannak. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a felsőoktatásba törekvés ma már alig van kapcsolatban a munkaerőpiaccal. Ami persze nem jelenti azt, hogy a kibocsátás nincs kapcsolatban azzal.

Éppen ez okozza a tömeges felsőoktatással kapcsolatos ellentmondásokat s a felsőoktatás-politika tanácstalanságát.

A kétszintű képzés jelentősége

A diplomák tömegesedésének van egy másik következménye is. A tömegesedés és a hagyományos szűk, speciális szakképzést nyújtó felsőoktatás súlyos ellentmondásokhoz vezet. Például Magyarországon a 2000-es években (2001–2008 között) évente 6–14 diplomás csillagász lépett ki a felsőoktatásból (ha a szakpárban végzettek is figyelembe vesszük, akkor nagyjából másfélszer ennyi). Vajon van Magyarországon évente ennyi csillagászra kereslet a munkaerőpiacon? De ugyanígy fel lehet tenni a kérdést, hogy csakugyan van-e hazai munkaerő-piaci kereslet évente 2200 jogászra vagy 1250 művelődésszervezőre és 1500 tanítóra.¹³

Nyilvánvaló, hogy a diplomák tömegesedésével átalakul, át kell alakuljon a felsőfokú képzés tartalma a végzetteknek egy szélesebb foglalkoztathatóságát célozva. Az orvosképzésben nyilván nem, de a műszaki, természet- és társadalomtudományi, valamint a pedagógusképzésben abba az irányba történik elmozdulás, hogy a felsőfokú képzés, vagy legalábbis annak első szakasza, előszakképzéssé válik s a régi értelemben vett szűk, felsőfokú szakképzés feljebb tolódik, a mesterképzés felé.

Ez a kétszintű képzés lényege. A bolognai folyamat a tömegesedés törvényszerű következménye. A BSc-, illetve BA-végzettséggel a munkaerőpiacra lépők nem mély és szűk szakképzett-

¹² Az első tízben pedig hatot: Kubát, Oroszországot, Ukrainát, Lettországot, Szlovéniát és Fehéroroszországot.

¹³ 2008-as adatok. Lásd http://db.okm.gov.hu/statisztika/fs08_fm

séggel rendelkeznek, hanem viszonylag széles, nem túl mély szakmai ismeretekkel. A három év után a munkaerőpiacra lépő diplomások szakmai végzettsége tehát elég általános ahhoz, hogy ha nem, vagy nem teljesen szakirányuknak vagy végzettség szintjüknek megfelelően helyezkednek el, részint akkor sem vész kárba sok feleslegesen tanult mély szakmai ismeret, részint gyorsan az elhelyezkedésnek megfelelően korrigálhatóak és kiegészíthetők az ismeretek. Olyan alapképzésre van szükség, amely akkor sem okoz nagy veszteséget (pénzben, erőfeszítésben stb.), ha a tömeges kibocsátás miatt nem, vagy csak kismértékben hasznosul.

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a kétszintű képzésre való át nem állás csak olyan szakmák esetében racionális, amelyeknél a tömegesedés nem történt meg (pl. a keretszám-korlátozás miatt az orvosképzésben). Más esetben azonban a hagyományos képzésre való ragaszkodás ésszerűtlen, mert a végzetek elégedetlenségével, pazarlással és a szakma piacának komoly zavaraival fog járni (pl. jogászképzés).

Arról van tehát szó, hogy a tömeges felsőoktatás esetében értelmét veszti a direkt szűk és mély szakképzés. Hiszen gazdaságilag irracionális – és nem gazdasági szempontokból is ésszerűtlen – nagy tömegben drágán specialistákat úgy kiképezni, hogy nagy részük nem dolgozik majd szakmájában, vagy végzettségénél alacsonyabb szintet igénylő szakmai foglalkoztatása lesz.

Persze a „középiskolásodó” felsőoktatási alapképzésre épülő mesterképzés aligha lesz képes a gazdaság, a gyakorlat számára szükséges felsőfokú szakemberképzést és a tudományos felsőfokú képzés feladatait egyszerre ellátni. Ennek következménye a mesterképzések differenciálódása, a gyakorlatorientált mesterképzések és a tudományos mesterképzések kialakulása s az ez utóbbira épülő doktorképzés. A mai (vagy inkább tegnapi) értelemben vett felsőfokú szakemberképzés ide, a mesterképzésre tolódik ki.

Sajnos a hazai felsőoktatásban és felsőoktatás-politikában nem igazán ismerték fel ezt a folyamatot, s visszaáhítják a régi szűk, „igazi” felsőoktatási szakképzést. Ráadásul még az a felismerés is késik, hogy az alapképzés egy meghosszabbított középiskola, amelynek célja az ottani hiányok pótlása és egy széles általános szakmai alapozás.

A kétszintű képzés túlhaladottá teszi a túlképzéssel kapcsolatos korábbi megközelítéseket, hiszen az előszakképzéssé, értelmiségi előképzéssé váló felsőoktatási alapképzés munkaerő-piaci illeszkedésében az inkongruencia kevésbé releváns, mint a szűk szakképzés esetében.

Fontos tehát, hogy a hazai felsőoktatás-politika is sokkal inkább a felsőoktatási alapképzés ilyen irányú fejlesztését szorgalmazza, mint a kétszintű képzés visszafordítását, amely azzal a veszéllyel fenyeget, hogy részint a fejlett világ felsőoktatás-fejlődésével ellentétes irányba fejlődjön a hazai felsőoktatás, részint pedig a szűk szakképzést nyújtó alapképzésre való ragaszkodás éppen a képzés munkaerő-piaci rugalmasságát akadályozza.

A felsőoktatás állami finanszírozása

A hazai gazdaság nehézségein úrrá lenni szándékozó Széll Kálmán-terv szerint a felsőoktatásból kivonni tervezett összeg 2012-ben 12 milliárd, 2013-ban 38 milliárd és 2014-ben is 38 milliárd forint. Ez 2012-ben 6%-os, 2013-ban és 2014-ben mintegy 19%-os csökkenést jelent a 2010. évi felsőoktatási állami támogatáshoz viszonyítva. Tekintetbe véve a 2012. évi zárolásokat is, 2012-ben elérheti a 8%-ot, 2013-ban és 2014-ben pedig a 21–22%-ot az állami támogatás a felsőoktatásban.

Ha azzal számolunk, hogy a támogatáscsökkentésnek 85%-a valósul meg államilag támogatott hallgatólétszám-csökkentéssel (ami azt jelenti, hogy 2012-ben kb. kétmilliárdot, 2013-ban pedig további négy milliárdot más soron kell megtakarítani), akkor 2012-ben a felvehető államilag támogatott keretszám kicsit kevesebb, mint 11 ezerrel, majd 2013-ban további majdnem 19 ezer fővel csökken. Azaz 2013-ra a 2011-es 73 ezer államilag támogatott felvehető létszám 43 ezer főre csökken.¹⁴ Ez azt jelenti, hogy – amennyiben 43 ezer főre csökkenő államilag támogatott felvehető létszámból (a mesterképzést levéve) mintegy 33 ezer fő esik a 18 éves korosztályba, amelynek létszáma akkor 113 ezer fő körül várható – a 18 éves korosztály 29–30%-a kerülhet be államilag támogatott helyre.

Fontos kérdés – amelyre jelenleg nem ismerjük a választ –, hogy a támogatáscsökkentés nyomán 70–80 ezer fővel csökkenő összes államilag finanszírozott létszám helyére költségterítéses hallgatók léphetnek-e. És ha léphetnek, lépnek-e? Ugyanis, hogyha a bejutás felvételi feltételei nem változnak (tehát nem emelik meg az alsó határpontszámot, s nem emelik meg a költségterítést a maihoz képest), akkor sem pótlódik a kieső államilag finanszírozott létszám költségterítéssel – nyilván az ár növekedése csökkenti a keresletet. Még inkább igaz ez akkor, ha megemelik a költségterítés mértékét (valódi önköltségi szintre). Hozzá kell tenni, hogy ezeket a csökkenéseket némileg mérsékelni lehet a hallgatói hitelrendszer fejlesztésével, de mindenképpen várható összhallgatólétszám-csökkenés.

Az összhallgatólétszám-csökkenés egyik fontos kihatása lesz, hogy a kieső állami támogatás nem kompenzálódik költségterítés-bevétellel, ami nyilvánvalóan a felsőoktatási intézményrendszer szűkítését/szűkülését kell, magával hozza.

Magyarországon a felsőoktatás közösségi támogatása a GDP-hez viszonyítva 0,9% körül volt a 2000-es évek első évtizedében, ami nemzetközi összehasonlításban nagyjából a fejlett országok átlaga körül volt, attól kicsit elmaradva.¹⁵ A Széll Kálmán-terv szerint bekövetkező támogatáscsökkentés nyomán ez az érték 0,70–0,75% körüli nagyságrendre csökken.¹⁶

Befejezés helyett

Jelen írás idején még nem ismeretesek az új felsőoktatás-politika részletei.¹⁷ De a gazdasági helyzet és a gazdaságpolitika irányai alapján arra lehet következtetni, hogy a hazai felsőoktatás a közösségi források szűkülésére számíthat. Arról viszont csak ellentmondásos hírek vannak, hogy a magánforrások bevonása mennyire lesz része ennek a politikának.

¹⁴ Meg kell jegyezni, hogy – ha ezen a szinten befagy a felvételi keretszám – a létszámfelfutások miatt, ha ezt követően nem emelik a támogatott keretszámot, akkor tovább csökken az összes államilag támogatott létszám (2014-re további kb. 24 ezer fővel és – a keretszám struktúrájától függően – 2015-re további 10 ezerrel), s a megtakarítások teljes összege 2015-re eléri az 58 milliárdot (2011-hez viszonyítva), amiből persze a „többletcsökkenést” vissza lehet adni fejlesztésként.

¹⁵ Magyarországon a felsőoktatás közösségi támogatása 2000-ben 0,9%, 2002-ben 1%, 2005-ben 0,9%, 2007-ben 0,9%. Az OECD-átlag 2000-ben 1%, 2002-ben 1,1%, 2005-ben 1,1%, 2007-ben 1%. (Az adatok forrása: az OECD Education at a Glance megfelelő évi kiadványai.)

¹⁶ Ez a fejlett országok között az alsó ötödben van – Szlovákia, Olaszország kormánya költ ennyit a felsőoktatásra (valamint Japán, Korea, Egyesült Királyság – ezekben az országokban azonban igen jelentős a magán-hozzájárulás az állami támogatás mellett).

¹⁷ Mivel azok első változata megbukott a kormányülésen.

A hazai felsőoktatás minőségi fejlődésének – adminisztratív intézkedések helyett – éppen a magánforrások erőteljesebb bevonása és a verseny erősítése lehet az útja. Ha ez a hallgatói támogatások olyan átalakításával jár, amely azok szociális érzékenységét növeli, s a hallgatói hitel ki szélesítése is támogatja a rendszert, akkor a hazai felsőoktatás nem sínyli meg az államtámogatás-csökkenést, sőt az egy szerkezeti megújulás felé mozdíthatja.

Azonban, ha az állami támogatás csökkenése a magánforrások bevonásának politikai indítatású behatárolásával, a hallgatólétszám központilag vélt igényekre épülő irányelvek szerinti korlátozásával és disztribúciójával s központi direktívákkal való irányítással jár együtt, akkor féltő, hogy a hazai felsőoktatás nem tudja követni a fejlett világ felsőoktatásának fejlődési irányát.

Hivatkozások

Education at a Glance 2010 OECD Paris 2010.1

Freeman, R. B. (1975): Overinvestment in College Training? *The Journal of Human Resources*, Vol. 10 No. 3 pp. 287–311.

Freeman, R. B. (1976): *The overeducated American*. New York, Academic Press.

Fuller, B. – Rubinson, R. (1999a): *Az iskolázottság hatása a nemzetgazdaság növekedésére*. In: Oktatási rendszerek elmélete. Szöveggyűjtemény. (Szerk.: Halász G. – Lannert J.) Okker Kiadó Kft.

Fuller, B. – Rubinson, R. (1999b): *Kiterjeszti-e az állam az iskoláztatást? A tapasztalatok áttekintése*. In: Oktatási rendszerek elmélete. Szöveggyűjtemény. (Szerk.: Halász G. – Lannert J.) Okker Kiadó Kft.

Galasi Péter – Varga Júlia (2005): *Munkaerőpiac és oktatás*. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet.

Global Education Digest 2009 UNESCO 2009.

Holló Mária (1974): *Technika és társadalom*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Jánossy Ferenc (1966): *A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok*. Budapest, KJK.

Kozma Tamás (1998): Expanzió. *Educatio*, 1998. tavasz.

Kövári György – Polónyi István (2005): *A felsőfokú képzés és a gazdaság szakemberigényének összehangolási lehetőségei*. OFA pályázat. Összefoglalás, 2006. március (<http://www.ofakht.hu/muh/muhfr.html>).

Polónyi István – Timár János (2001): *Tudásgyár vagy papírgyár*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 165.

Polónyi István (szerk.) (2010): *Az akadémiai szféra és az innováció. A hazai felsőoktatás és a gazdasági fejlődés*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 205.

Polónyi István: A felsőoktatás és a gazdaság szakemberigénye. *Munkaügyi Szemle*, 2005. 5. 26–30.

Polónyi István – Timár János (2006): *Oktatáspolitikai és demográfia*. Kutatás közben No. 274. Budapest, Felsőoktatási Kutatóintézet, 60.

Polónyi István (2010/3): Felmentő seregek? Külföldi hallgatók a hazai felsőoktatásban. *Társadalomkutatás*, 321–342.

Polónyi István (2010/3): Foglalkoztathatóság, túlképzés, Bologna. *Educatio*, 384–401.